प्रकरण ६ वे

श्री. ना. बा. आणि कानिटकर यांच्या नाट्यकृतींचा वाङ्मयीन

अभ्यास - शैलीविषयक दृष्टीने -

प्रस्तावना :- शैली प्रकार :-

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासामध्ये इतर वाङ्मयप्रकारांच्या तुलनेने नाट्यवाङ्मय निर्माण होण्यास थोडा उशीरच झाला. इ.स.१८४३ पर्यंत महाराष्ट्राला इंग्रजी - नाटक यांची ओळख नव्हती. तथापि विष्णुदास भावे यांनी नाटका(आ) इत्यादि प्रकाराची महाराष्ट्राला ओळख करून देताच, नव्या शिक्षण प्रसाराने अवतीभवती नव्या ज्ञान गंगाचे वाहण्यात एकदम मराठीने नाट्य वाङ्मयातील विविध प्रवृत्तींना व प्रकारांना ठरून अनेकविध नाट्यरचना निर्माण केल्या व करायला सुरुवात झाली.

आज "नाटक" या वाङ्मय प्रकाराला जे रूप प्राप्त झाले आहे ते नाट्यवाङ्मयाच्या प्रारंभापासून काळाच्या बरोबर बदलत आलेले आहे. त्यामुळे नाट्यवाङ्मयाची शैली ही कालमानानुसार बदलत आलेली आढळते.

१) पुराणिकी पद्धतीची कथन शैली :-

नाटककार आपल्या कृतीतून लोकांपर्यंत निश्चित आपल्यापासून जी नाटक लिहिले जात नाही या पुराणी आणि नाटकाच्या आरंभापासून नव्हती

विष्णुदासी पद्धतीच्या नाट्याख्यानात सूत्रधार कथनाने अविरत- प्रमाणे आपला उभा राहून अखिल कथानिवेदन करीत राही. नाटककार या सूत्रधाराच्या जागी संपूर्ण नाटकभर आपली स्वतःची ठेवी पात्रांच्या उपस्थितीत व्यक्त होई.

मात्र या शैलीच्या नाटकांचे प्राणतत्त्व "रस" हेच असल्यामुळे ती प्रेक्षकांच्या मनावर पकड घेत असत. रसानुकूल वातावरणनिर्मितीमध्ये केलेली पदरचना भावपोषक असत विशिष्ट तालबद्ध गीतेच्या असत, त्यानुसार व गोष्टी उत्पन्न करण्यासाठी वातावरणाचे प्रयोगही होत असत.

अभिजात रंगभूमीसाठी त्याप्रमाणे संस्कृतातील नाट्यतंत्र आणि प्रयोग अनुकरणाचा उपयोग केला गेला त्याप्रमाणे मराठी नाटकांनी अनुकरण केलेला आहे.

या शैलीच्या नाटकांमध्ये पुनीतता वर भर होता. यात धीरोदात्त, कथाविपर्यय, इ. नाटकेही दुर्लक्ष आहे.

२) ग्रांथिक शैली :-

संस्कृत नाट्यप्रकाराची किंवा शैली - भावार्थाच्या सूत्रधारी पद्धतीच्या कथन शैलीपेक्षा ही शैली अधिक विकसित व कलात्मक आणि प्रभावी आहे. कारण "नाटक" या प्रकाराची कळ लागण्यावर सुशिक्षित तरुण वर्ग प्रेक्षकांचा नाटकांकडे अधिकाधिक आकर्षित होऊ लागला याच काळात अभिरुचीनुसार वाङ्मयनिर्मिती हे सर्व वाङ्मयप्रकाराचे सूत्र आहे. कुमार आणि कुमारांनी लिहिलेल्या शाळा कॉलेजातून शिकून बाहेर पडलेल्या तरुणपिढीनी नवी रुचि शोधून आणि आपल्या प्राचीन व पाश्चात्यांच्या ज्ञानाचा लोकांना समजून त्यात - स्वाभिमान

जागृतीच्या प्रयत्नातून संस्कृत नाटकांची जी भाषांतरे केली- त्यातून ही विदग्ध शैली विकसित झाली, यातील सर्व संस्कृत पुस्तकात अधिकांश लिहिलेली दिसतात. आटोपशीर कथानक, मोजक्या पात्रांचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्व असलेल्या व्यक्तीरेखा, रसयुक्त प्रसंगांची योजनापूर्वक मांडणी, विदग्ध संवादरचना आणि या सर्वांच्या भरीस भर शैलीतील संवाद यांनी युक्त असणारी ही नाटके असत.

३) भावात्मक नाटकांची, विचारप्रवर्तक स्वतंत्र शैली :-

पौराणिक विषयातून पाऊलवाट निवडून रचलेली नाटके रचणाऱ्या करीच पद्धतीला बगल देऊन ही विचारप्रवर्तक स्वतंत्र नाटकांशैली अधिक अधिक अस्तित्वात आणली गेली असावी. सजीव, मानवी व्यक्तिरेखांनी युक्त असा मनुष्य यांचे रंगभूमीवर आली. या शैलीचा उद्गम सामाजिक नाटकांची पूर्व-तयारी म्हणून उपयुक्त ठरला. या शैलीची नाट्यरचना प्रवाही असे. कारण प्रस्तुत सारा भोवताल भर दिला तर अप्रस्तुत अशी जी नाट्यीय वस्तू ती लिही पडण्याची भीती असे. अप्रस्तुत अधिक रस पूर्ण झाले तर प्रस्तुत भोवताल कुठेतरी जाण्याची भीती असता नाटकात भोवताल वस्तू प्रेक्षकापर्यंत जाऊ न देण्याची दक्षता घ्यावी लागते.

या शैलीने लिहिलेल्या नाटकांना प्रकार दुसऱ्या विशिष्ट कालाची आवश्यकता असते काही विशिष्ट भोवताल सामाजिकापर्यंत पोचविण्यासाठी या शैलीचा अंगीकार केला गेला.

४) सामाजिक नाटकांची सरळ गद्य शैली :-

तत्कालीन सामाजिक समस्या-आंदोलन तत्कालीन प्रश्न यावर अनुकूल प्रतिकूल मतप्रदर्शनासाठी ज्या नाटकरचना झाल्या त्यांची ही शैली, यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो-

१) एकोद्देशत्व :- प्रत्येक नाटक लेखकाच्या समोर नाट्यलेखन पूर्वी एकच नाट्य वस्तु असावी लागते.

२) निर्मा सिद्धता :- कथानकातील भागही नैसर्गिक कारणांनी घडून आणण्याची जबाबदारी घेतली पाहिजे. ज्यांच्या जागा जशा दैव- योगाच्या घटना असतात. त्यांपेक्षा अधिक जोर कल्पना सोडण्यास हे संविधानक अस्वाभाविक बनून प्रेक्षकांना खूष करण्याचा गुण निघून जातो.

३) सुसंगता :- संविधानकातील प्रत्येक गोष्टीची सिद्धता नाट्य वाचन वगैरे न होता नाटकातील वस्तुंनी व्हायला हवी.

४) कथानकाची गती :- प्रारंभी मंद, उत्तरोत्तर त्वरेने होत जाऊन शेवटी आटपणारी असावी.

५) नाटकाचा आत्मा :-

६) संविधानक तत्व संयुक्त :- संविधानकातील पुढील भाग पूर्वीच्या भागापेक्षा अधिक उत्कट व अधिक चमत्कृतिजनक असावे.

७) नाटकातील मुख्य पात्रे शेवटी नाटकातील एकत्र जमवून आणावीत.

८) स्वभाव चित्रण :- हे पात्रांच्या स्वभावाची छाप पडण्यास भेटीत [illegible] प्रेक्षकांवर पडण्यास हवी.

९) वेगळ्यावाचून नाटकात मजा नसते. नाटकात विषय, कल्पना व कार्य असा ह तीन गोष्टी असतात. कल्पनेवर नाटकाच्या कथेचे वर्ष असते. विषय कितीही सुंदर असला तरी जोपर्यंत त्या विषयाचे कल्पनेत आकार होत नाही तोपर्यंत नाटक नीरस राहते.

SHIVAJI UNIVERSITY LIBRARY

१०) नाटक त्याप्रमाणे केले तर विशिष्ट कार्यापासून विशिष्ट कार्य घडवावे हे लेखी त्यांनी दाखविले पाहिजे.

११) भाषाशुद्धी :- प्रसंगानुसार व पात्रानुसार भाषा योजना केल्यास नाटक प्रभावशाली बनते.

१२) एक रस प्रकार :- लेखकाने हे कोणी लिहिले अवस्था नंतर सिद्धिपर्यंत [illegible] प्रेक्षकांना प्रतीत [illegible] नाटकाचा [illegible] होतो.

१३) विचारप्रवर्तक व कल्पनाप्रवर्तक पाहिजे हेतू :- कल्पनाप्रवर्तकांच्या बरोबर प्रौढ विचार [illegible] व्यक्त होतात. [illegible] या दोन्हींचे हेतू असे.

१४) [illegible] अनुकरणीय [illegible], त्यात [illegible] गोष्टी नसाव्यात

या सर्व गोष्टी मिळून सामाजिक नाटकाची शैली बनते. या शैली-नुसार श्री. ना.का. [illegible] [illegible] नाटकांचा अभ्यास केला आहे.

<u>मल्हारराव महाराज नाटक -- १८७५</u>

कोणत्याही नाटकात वस्तु, नायक व रस या तीन गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. त्यात [illegible] हेतू असावे. तसेच उपरोक्त गुण असणे फार आवश्यक आहे. या दृष्टीने मल्हारराव महाराज या नाटकाचे नाटकाचा विचार केला असता पुढील गोष्टी लक्षात येतात.

या नाटकाची वस्तु म्हणजे बडोदा संस्थानच्या इतिहासातील प्रत्यक्ष घडलेली घटना. बडोदे संस्थानचे मल्हारराव महाराजांच्या कारकीर्दीत [illegible] विषप्रयोग झाला. त्याचा आरोप महाराजांवर येऊन [illegible] राज्यात [illegible] होण्याचा [illegible] होता.

नायक- अर्थात मल्हारराव महाराज हे आहेत. आणि याचा मुख्य रस करुणरस आहे.

नाटकाचा विषय लेखकाच्या काळात प्रत्यक्ष घडत असलेल्या घटनांना अनुसरून विचारात घेऊन लेखकाने नाटकरूपाने लिहिले आहे त्यामुळे, विषय व कथानकाशी संबंध असणारे ते ज्योत कल्पित, ऐतिहासिक नसून काही वास्तवाला आहे. सहजच नाटककार हा विषय मुळीच लिहिण्याशी उत्कंठित शोधित असा आहे.

नायक - मल्हारराव होय या नाटकातील दुःखान्त रूपित केलेला आहे. नाटक नायक दुःखान्त आहे. नायकाची स्वभाव लेखा कुठे उभी अत्यंत लेखकाचा व्यक्ति चित्रित करून लिहिले आहे. त्याचा विलास, भोगी स्वभाव, अपघात कारभारी पुढे, रावजाराच्या मागणीवर काढीत विचार ठेवण्याची बोलून लिहिणे दुःखी परिस्थिती, व दाखवले या गोष्टी विचारातून लिहिण्याचे आकार झाल्या आहेत.

कथोद्देश :

हे नाटक लिहिताना लेखकांच्या समोर असलेले राज्य कारभार राजा अविचारी, भोगी व कमकुवत कानाचा असून त्याचे राज्यपद, दुःखान्त देणारे लोभी स्वार्थी अमात्य व दुर्बलांचे असे हा राजाचा परिवार करी घोर संकटे येऊन त्याचा सर्व होणारे काय परिणाम होतो हे दाखविण्याचा आहे. (प्रस्तावना ४/५)

राज्यपद प्राप्ती पूर्वी मल्हारराव हे ८ वर्षे तुरुंगात होते नंतर त्यांना राज्यपद मिळाले. या राज्यकारभार करतांना त्यांना आपले कारभारी, दुःखान्त निवडती कोणी मागणी वाढवून केला असली पाहिजे. त्याच्या

मोगली मुलखातही, आपमतलबी विश्वासघातकी माणसे गोवा वगैरे ठिकाणी महाराजांनी "मला सर्व कायदे कुणीच सांगत नाही. सर्व माहिती कुणीतर आहे." असे बोलून या लोकांना ओळखावर ठेवले होते. म्हणून तर दामोदर-पंत महाराजांनी नजरेत ठेवू शकले त्यांच्या सर्वच बोलण्यावरही महाराज फक्त थोडेसे रागवून बोलून देतात. पण लोकनायकत्वाचे आपल्या दुःखाला ठेवून दरबारी मंडळींशी कुणाचे वागवेत, यांनी करावी हे निवड कुठल्या निवडा स्वभाव, नंतर पण तेथ कुणाचे उत्कृष्ट दिग्दर्शन केले. शिवाय आरेखा मेजवानी, दामोदरपंत यांच्या तोंड राजाचा ओझा-भोगाचा स्वभाव उघड केला आहे.

हंसाजीच्या लोकांवर पाठवून पत्ता, अर्थात् त्याने महाराजांनी विश्वास टाकला होता. तेथेच त्यांच्या नाटककाराने हे नाटकाचे होते ते समयः महाराज आपल्या राजकीय बाबीत नाही देऊनही त्यांनी कुणाकडे पूर्ण केले, महाराज जेव्हा जनतेशी शिवाजीराजे महाल सरस्वतीने देण्याविषयी बोलत असतात. तेव्हा नाटककाराच्या मधून मधून पुष्टिस करतो नाही. शिवाजीराजे शिवाजी त्यांच्या हेच आपल्या पराक्रमाच्या सर्व गोष्टी सांगतो तरी ऐतिहासिक महाराजांचा शिवाजीवर विश्वास उडतो.

या कृतीत नाटककाराच्या सोडीचे उपरोधिक वाक्य आहे.

"ज्योतिषांनी देखील जर ४६ वर्षात पण लक्ष्मी कशी पाहणी ज्योतिष होती नाही मराठी राज्याची आपली विजय ही". (अंक पहिला प्रवेश...)

मराठी राज्याच्या भवितव्याची ही मार्मिक मीमांसा आहे. पण यांनी दरबार भरवले तेव्हा कुठे महाराजांबद्दल वाटते ते आपले शिवाजीबाबत सांगतात "लोकांकडून तरी शाही मायाचा वारसा न सांगावा मी आपला

आहे नीच." (अंक२ पृ. ४४)

आरंभापासून दामोदरपंतांच्या वैयक्तिक [illegible] प्रथम पुरावा गोविंदपंतांनी लावून कुंदा [illegible] लग्नाबद्दलचे [illegible] लावून कुंदा महाराज [illegible] म्हणतात. "काय हे आपल्या सारख्या [illegible] मला दासू असा नाही हे [illegible] पण [illegible] नाही." (अंक२ पृ. ४४) [illegible] होऊन [illegible]

हा [illegible] [illegible] प्रकार.

[illegible] मल्हारराव [illegible] नाटककाराने [illegible] आहे. महाराजांच्या [illegible] राज्य कुमारांसाठी [illegible] 'राजाने [illegible] पाहिजे हे [illegible] पण दामोदरपंत [illegible] ! [illegible] 'राजाने [illegible]' असा [illegible] मल्हाररावाला [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] महाराजांना [illegible] [illegible] [illegible]. राज्य कुमारांविषयी

म्हणून झोपेत असल्याने वाचले जुन्या लोकांना अशी बहु दया.
पण महाराजांवरील जुन्या लोकांची पकड ढिली होऊ शकली नाही.

हा भोळेपणा म्हणायचा की एखाद्याच्या हातातले बाहुले बनण्याचा दुबळेपणा म्हणायचा ? परिणामी कर्नल फेयर यांनी विषप्रयोगाचा ठपका ठेवून त्यांना कैद केले आणि पुढे खटला चालवला गेला. विषप्रयोगाचा आरोप साशंकित झाला तरी गैरवर्तन कारभार बद्दल दोषी ठरवून त्यांना पदच्युत केले आहे. या घटनेचा परिणाम म्हणजे त्यांना बडोद्याची गादी सोडून दिली जात नाही.

अशा प्रकारे नाटककाराचा उद्देश सफल झाला आहे.

निर्दोषता :- आपल्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी लिहिलेल्या नाटकातील कथानक निर्दोष आहे. त्याचा जास्त प्रयोगांच्या मानाने पाया घटना घडल्या त्याचे हे कथानक असल्यामुळे यात व खोटे कल्पना विलास नाही आवश्यक तेथे थोडीफार कल्पकता योजली आहे. महाराज यांचे महालात कसे जीवन जगत असतील, त्यांचे प्रेम जीवन कसे होते हे कल्पनेने लिहिले पाहिजे. त्याशी काही 'ऐतिहासिक' आधार नाही. तरीही मुख्य कथानक यात आहे त्यात काही स्वतःच्या कल्पनेचा भाग असणे स्वाभाविक आहे.

रंजकता :- नाटककाराने हे जे सतत गेले आहे तसे नाटकातील वर्णन केले आहे. मल्हाररावांवर आलेला आरोप त्यांच्या दुबळ्या स्वभावामुळे पुढील प्रयत्नांवर विषप्रयोग टाकण्यामुळेच आला आहे.

नायकांच्या स्वभाव परिपोषक बरोबर नाटकातील हेतूदर्शक चित्र रंगविले आहे. तसेच नाटकातील जी दुष्ट स्वार्थी पात्रे रंगविली आहेत त्यांच्या कारवायांमुळेच संविधानकातील सर्व घटना घडत गेल्या आहेत.

कथानकाची गती :- नाटकाची सुरुवात गर्दी राहून पुढील राज्य करणाऱ्या मल्हाररावांच्या देखरेखीने जी अनेकदा फेरा घेतला त्याची कथा या नाटकात आली असून परिणामाला राहून लागलेली आहे. प्रत्येक अंक मागील अंकापेक्षा अधिक वेगाने सरकल्याने नाटका-रंगत अशी वाढते आहे त्यामुळे रास अंक वाढवी नाटक अंकाच्यामध्ये रोल नाही उघड पडदा उघडला प्रत्यक्ष पेक्षी ही पुढे काय? पुढे काय? असा उत्सुकतेने प्रेक्षक हे नाटक पूर्ण पाहण्यास आतुर होतो यासाठी हुरहूर निर्माण देणारी भाषाशैली संवाद पात्रांची हुशारी आणि योजनेत नाटककाराची कुशलता दिसून येते.

५) नाटकाचा आरंभ मध्य शेवट :- विशिष्ट उद्देशाने हे नाटक रचल्याचे लेखक प्रस्तावनेत सांगतात. पुढील काळातल्या लोकांसाठी बोध देण्याचा उद्देश असूनही लेखक यात प्रत्यक्ष उपदेशाची गरज भासू देत नाही.

सर्व पात्रांच्या बोलण्यातून-कृतीतून कथानक उलगडत जाते. चित्रण आवश्यक तेवढेच आले आहे. अं.७. प्र.१ मध्ये मल्हाररावांना लेखक महाराजा यांच्यापेक्षा अवस्था केली येथे लेखक हे आपल्या आतापर्यंतच्या आवडत्या-विषयाचा आठवा देतात. यामध्ये त्यांचे जीवनानुसार चित्रण आहे.

संपूर्ण कथानकातून एक तत्त्व सूचित होते आहे भोळेपणा, भित्रेपणा, दाखवणा-ऱ्या लोकांची योग्य पारख करता न येणे, मनाचाही विचार टाळणे या गोष्टी राजाला किंवा एखाद्या पदाधिकाऱ्याला विनाशाप्रत नेतात सज्ज नागरिकांचे मनोरंजकीय असावे. लोकहितदक्ष, निःस्वार्थी न्यायी राजाच स्वतःचे व राज्याचे कल्याण करू शकतो.

६) संविधानक रचना :- नाटक लिहिताना लेखकावर बसलेला-कापेक्षा अधिक जबाबदारी असते. त्याला आपले कथानक अंक प्रवेश यांच्या मुळे रचनेतून साकारायचे असते नाटकातील पुढील भाग पहिल्या भागापेक्षा अधिक विकट, अधिक उत्कट, अधिक उत्कंठावर्धक व अधिक वेधक असले पाहिजेत. यादृष्टीने विचार करता या नाटकाचे कथानक उत्तरोत्तर विकट, उत्कट, गतिमान झाले आहे. अंक प्रवेश रचनेच्या बाबतीत एक खटकणारी गोष्ट अं. १ला प्र. ६ मध्ये महाराजांना कर्नल फेअरवरील विषप्रयोगाची बातमी कळते हे दुसरा शिपाई प्रकट करून तसा ठराव रेसिडेन्सीत पाठविण्याचे आपल्या मनात विचाराधीन आदेश देतात. आणि अं. २रा प्र. १ला मध्ये कर्नल फेअर फिरून आल्यावर सरबत पितो फेकतो - त्यामुळे त्याला शंका येते काही दिसते- तो डॉक्टरांना बोलाव-तो आणि विष प्रयोग झाल्याची शंका त्याला वाटते.

अशा प्रकारे या दोन प्रवेशांची उलटापालट झालेली आहे. प्रथम फेअरचा प्रवेश आणि मग महाराजांचा दुसरा प्रकरणाचा प्रवेश यायला पाहिजे होता.

७) नाटकातील मुख्य पात्रे शेवटी नाटकातील मुख्य व्यक्ती अखेर आणायीच हा संकेत शेवटच आपोआपच पाळला गेला आहे. उदाहरणार्थ पुढच्या रेल्वेस्टेशनवर महाराजांना मद्रासला रवाना करण्यासाठी सज्ज

अधिकारी घेऊन येतात तेव्हा त्यांची मुलगी रमाबाई व स्थळीत लोक त्यांच्या दर्शनासाठी आलेले असतात बडोदा नगराचा राज्य सोडून जावे लागते त्यासाठी खुद्द अधिकाऱ्यांचा कळवण्या बद्दल की महाराजांच्या आप्तस्वकीयांची हे अज्ञात भेट सुद्धा देत नाहीत अशा विकट दुर्दैवाच्या चित्रणात नाटककाराने सर्व मुख्य पात्रे एके ठिकाणी आणणे आवश्यक होते.

नाटकाचा कळसाध्याय उत्कृष्ट करणारा महाराजांवर कोसळणारा कठोर, दुर्धर असा सर्व स्वकीयांच्या ताटातुटीचा प्रसंग शेवटी हृदय हलवून सोडतो.

८) <u>स्वभाव चित्रण</u> :- प्रभावी व प्रेक्षकांच्या मनाची पकड घेणारे स्वभावचित्रण झाले आहे, प्रमुख नायक- मल्हारराव महाराज- यांच्या स्वभावाची ज्या वैशिष्ट्यांमुळे दुर्दशा झाली त्या वैशिष्ट्यांचे प्रत्ययकारी वर्णन केलेआहे. स्वतः नायकांच्या बोलण्यातून वागण्यातून त्यांच्या स्वभावाची प्रचिती येते.

दामोदरपंत आपल्याबरोबरचा बोलला की, लक्ष्मणराव-याने नानाजी. व दामोदरपंत यांच्या पैसे खाऊ पणा बद्दल पुराव्यानिशी सांगितले तरी, म्हाळसाबाईंनी वर्षानुवर्षे त्यांच्या पदरच्या स्वार्थी मंडळींना दूर ठेवण्या विषयी सल्ला दिला तरी महाराज आपला हेका सोडत नाहीत. यातून त्यांच्या हेकेखोर, अडाणी, विचार टाळणारा स्वभाव प्रतिमांत दृग्गोचर होतो. त्यांच्या राज्याचा स्वभाव-स्वभावातील पत्नी प्रेम, म्हाळसाबाईंची ओढ पत्नी भक्ती यांचे चित्रण ही ठसठशीत आहे. बारभाई-यांचा आपल्याला पण क्वचित संवादातून प्रकटते हेतुपुरस्सर नव्हेतर कर्नल फेयर, रिची, गोड, डॉ. सीवर्ड या सारख्या इंग्रज व्यक्तिरेखांची

उच्चारणे उघड्या डोळ्या मेल्या आहेत.

नाटकातील स्वभावरेखा त्या त्या पात्रांच्या संवादातून साकारतात. उदा. केशर शिपायाशी बोलताना मोडक्या तोडक्या हिंदीत बोलला पण तोच इतरांशी बोलताना शुद्ध मराठीत बोलतो.

९) नाटकाचा शेवट करताना लेखकाने काव्यगतन्यायाचा योग्य प्रकारे येथे उपयोग केलेला आहे. म्हणजे ज्या विशिष्ट कारणामुळे विशिष्ट पात्र वागते ती प्रवृत्ती निर्दिष्ट त्याच विशिष्ट कारणामुळे ते विशिष्ट पात्र संपलेले दाखविले आहे. ~~[illegible]~~ हा संबंध असा की राजा स्वतःच्या कारभारा, सावकारांच्या मागण्यांना निष्कारण अविचारी मित्र, भाऊ, आपल्या स्वार्था नाश होतो हे मूळ कारण नाटक लिहिले तर त्याच्या ह शेवटी राजाच्या सहकारी करणीमुळे व सावकारांच्या कटी लोकांमुळे राज्यात फुटीचे लागले की पुढचे द्राक्ष हे शिक्षण पात्र केले आहे.

१०) <u>भाषा शैली</u> :- पात्रानुसारी भाषा असणे आवश्यक असते ही कसोटी या नाटकात विशेष लागू पडते हे पाहू. मराठ्यांची भाषा त्यांचा भाषेप्रमाणे दाखविणारी आहे. उदाहरण ब्राह्मणी, मराठा, गडी त्यांची भाषा बोलक वगैरे "कान्हा, न्यायि, दयाळि, बु शुन, ह. अति मुलखाचा जगा." इ.इ.इ.

नाटकात भाषा वापरण्याचा अतिरेक मात्र या लक्ष्मीबाईंच्या दासींच्या बोलण्यात आढळतो. "आपिली, च्याकृत न्याई" "म्हाट" "म्हाटा" "अरोय" "म्हाट" इ.इ.

त्याप्रमाणे डॉ॰ वामनकृष्णाचार्य [illegible] व [illegible]

यांनी पुस्तक प्रकाशित करताना [illegible] केवळ विषयीचा

[illegible] असे॰ तर भाषेची सांकेतिक उच्चारणाची क, "ण" च्या जागी

"न" आणि 'श' च्या जागी 'स' म्हणण्याची प्रथ गावाकडच्या बोलीभाषेत

दाखविली आहे॰—

उदा॰ "कुठं जणार, पाणी आणणं, पाण्याणं," असे नाटकात जागोजागी

गावाचे बोली हा विचाराची योजना नाटकात केली आहे तर कोणीतरी

मराठीभाषेत अशा स्त्रियांच्या तोंडी ग्रामीण भाषा योजली आहे॰

११) कारण संस्कार— पहिल्यांदा, नाटक प्रकाशनानंतर नाटककाराला

तर्क विविधतावर फार नाटकाच्या कामात घेतो॰ बडोदा नरेश मल्हारराव

महाराजांवर बेतलेले कारण नाटकाच्या प्रयोग लक्षणे होते॰

तत्कालीन ब्रिटिशांनी स्वतः हे राज्य घेण्यासाठी कुटिलनीती, तंत्रानंतर

स्वतःची सत्ता प्रस्थापित्यासाठी कसे राजकारण केले त्याचा

वस्तुनिष्ठ स्वार्थी लोकांना हाताशी धरून त्यांच्या कारवायांतून कसे कसे निर्-

माण करणे, राजाला राज्यभ्रष्ट करताना ही त्याच्यावरील विषप्रयोग

लावून पाहणे, या सर्व विषयातून ब्रिटिशांची राजनीती नाटकात

स्पष्ट होते॰

नाटकाला हे संस्कार [illegible] आहे तो पाहून [illegible] जातो॰

[illegible] आपल्या देशाची स्थिती कशी होती, तेथील लोक व्यवहार

कसा होता॰ राजा कसा होता, त्याचे मंत्री कसे होते, हे वाचकांस दिसून

वाईट अल्याने पुढे दुःखात्मक परिणाम काय झाले व ते कोणत्या रीतीने टाळता आले असते, वगैरे गोष्टी ध्यानात घेण्यासाठी नाटक लिहिले आहे तर ते वाचून वरील सर्व गोष्टी स्पष्टपणे वाचकांच्या मनात येतात. अशा प्रकारे एकंदरीत कथानक हे नाटक करुणी झाले आहे.

सरकारी शिक्षण नाटिका १८८१

<u>प्रयोजनत्वः-</u> १९ व्या शतकात स्त्रीशिक्षणाचे स्तोम बरेच माजले होते. पुरुषांसाठी पाश्चात्य शैलीचे शिक्षण मिळू लागले होते. पाश्चात्य- शिक्षणाच्या मराठी तरुण विद्यार्थ्यांना विचार आणणाऱ्या मानसिक, शारीरिक विकार (आर्बोगिज) वगैरे भावना, ह्याच रीतीच्या शिक्षण पद्धतीचे व अनिष्ट व्यसनांचे भावी परिणाम अनिष्ट होतील. तसेच या शिक्षणपद्धतीने पुरुषांची प्रकृती, बुद्धी, मिळून, त्यांची सर्व शक्ती नष्ट प्रजाही रोगट, निःसत्व अशातूनी निपजू लागली आहे.

हे आधुनिक शिक्षणाचे अनिष्ट शारीरिक परिणाम दर्शविण्याच्या उद्देशाने हे नाटक लिहिले आहे असे स्वतः लेखकांनी प्रथम व आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत स्पष्टपणे आणि पुराव्यानिशी म्हटले आहे. नाटिकेच्या पहिल्या पाच अंकांमधून त्यांनी आपल्या उद्देशाला पोषक असेच कथानक रचिले आहे.

स्त्री शिक्षण व आधुनिक शिक्षणामुळे विषयी, पु., स्त्री, यांची अपुर्वे बरबाद झाली. आधुनिक शिक्षणामुळे परिणाम हा स्त्रियांच्या गृहीत कौशल्य व नष्ट झाला. मात्र पूर्व पद्धतीनुसार आर्थिक असणारे स्मा-

सिंधूमुळे हे दोघे मुलाचे संसार करीत राहिले.

असा या अधिष्ठानकाळून एकांकिकेला त्याचे सत्व लाभले आहे. पण आपल्या उद्देशानुसार नाटककाराने आम्हाला अभिव्यक्तिमत्वा- भक्त सिंधू, या गोष्टी नेमक्याला टाकता आल्या नाहीत. सिंधूची ही विकृत प्रवृत्ती, आधुनिक व्यसनी परशुराम या विरोधाला तोंड- देणारी या दोन पात्रांच्या स्वभाव चित्रणात काही दोष झाले आहेत. सिंधूने नवऱ्याचा तिरस्कार करणे, अपमान करणे, त्याच्या विचारांची हेटाळणी करणे, पुष्कळदा यावरून एक अवास्तव शृंगारावर करणे, पुढे परशुरामच्या अंगी स्वतःच्या बायकोने मदिरापान करणे, सतत पुरुषांचा धिक्कार करणे. नवऱ्याला कोठेतरी लोकमित्रो देऊन अपमानित करणे.

इतके असूनही एकूणात सिंधूच्या व्यक्तिचित्रणात त्रुटी आहेत असे हेतू पुरस्सर सिंधू ठेवले आहे पण ती भावनाशून्य राहिली. सिंधू ही कोमल भावनांची, नवऱ्याने टाकलेली मुलगी आहे तिचे लग्न गरीब घराण्यातल्या नोकरी करणाऱ्या बापाच्या मुलाशी लावून दिले आहे. तिला पतीसारखी भूल आहे ते नवऱ्याचा पदोपदी अपमान करतात अशा विषम परिस्थितीमुळे सिंधूला नवऱ्याचा तिरस्कार उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे पण लेखकाने तो या नवऱ्याचे त्यावर चित्रणावर सोडले आहे.

दुसरा - परशुरामच्या व्यसनामुळे मृत्यू पावला तो दारू या पेयाचे तर त्याने शिकवला होता म्हणून. त्याचे ते विचार -आरती -

संकल्पना याच्या गाभ्यात आहे लेखकांनी एके ठिकाणी टाकले आहे की 'शिवलेली माणसे असली तरतात आणि मग ती जागी पात्रनिर्मिती केली आहे

किमती येथु शिक्षणामुळे शिकलेली पण नाटक कलपुढे वाढले तर नैतिक या पात्रविश्वातच कसोटी दिसतील यातून उगम ज्याला-आतोराज, उजार घराच्या मोठेपणात शिक्षण उघाने लावून दिले प्रारंभापासून "सदा मेली जोर जारी जपायला लागली" असे मन-धारिणी सिद्धे प्रेम संसार, धारणी, कोठेही धुंकणे या अंगात सावधगिरी व ती सत्वत सिद्धतेने मन-धारणा पटवते. अशा परिस्थितीत शिक्षणामुळे ती विचारशील असे तिच्यावरील ज्याचे निष्ठूर उद्गार .

असे बघून उघड होत की एकच एक हेतू ठेवून नाटक लिहिले 'पापा पिपासु लेखकाने पडू दिलेला नाही आवश्यक तर तो जास्त आहे हे पाहून त्यासाठी औचित्य पात्र निर्मिती केली आहे.

४) <u>नैसर्गिकता</u> :- या नाटकाचे जे कथानक आहे ते नैसर्गिक कारणांनी वास्तव जगात जसा दैवयोगाने घटना घडतात. जरा प्रकारे [illegible] आहे पण लेखकांनी त्याची कार्यकारण मीमांसा [illegible] पद्धतीने केल्यामुळे लेखकाचे मत ग्राह्य मानले तर मग या कथानका-तील भाग नैसर्गिक कारणांनी घडला नाही असे म्हणावे लागेल.

हेतू या म्हातारा नवरा मिळाल्यामुळे ती असंतुष्ट राहणे नैसर्गिक आहे. पिकणारी त्या [illegible] विमलाचे वडिलांचे पैसे दिला गरीब व बेकार नवरा करून दिला त्यामुळे तिने मन-धारणी अमर्याद करावी हे स्वाभाविक आहे.

असू या दोघी नियतीच्या म्हणून आपापल्या जागा उचलून जगण्या ऐवजी नैसर्गिक म्हणजे [illegible] नियतीमुळे त्यांच्यात [illegible] आले. त्यांच्यावर आलेला अन्याय त्यांनी झुगारून दिला. 'मुक्या जिवाच्या कुणी वाली'ची [illegible] प्रतिमा त्यांनी ओलांडून दिली. या दृष्टीने या नाटकात नियतीनिष्ठता आहे.

पण लेखकाच्या दृष्टीतून 'नियतीमुळे [illegible] क्रिया घडून येतात' असा अर्थ याबाबत [illegible] नियतीचे उदाहरण त्यांनी दिले [illegible] हा भाग या कथानकातील भाग अवैसर्गिक वाटतो कारण नियतीमुळे मने जागृत होतात, अन्यायाविरुद्ध लढण्याची हिम्मत उत्पन्न होते हे [illegible] लेखक [illegible] आपल्या [illegible] दृष्टिकोनातून दृष्टीआड करतात असे नियतीने [illegible] घडत होतात असा [illegible] घडतात [illegible] त्यांच्या दृष्टीतून [illegible] विचार केला तर त्यात नियतीनिष्ठता नाही असे म्हणावे लागेल.

<u>समीक्षा</u> :- [illegible] प्रत्येक गोष्टीची [illegible] नाट्यकांतील [illegible] आहे [illegible] व [illegible] जीवनाची [illegible] झाली ही आधुनिक मानसिक [illegible] व [illegible] कल्पनेने ही [illegible] लेखकांनी स्पष्टपणे [illegible] आहे. [illegible] आपल्या [illegible] प्रेक्षकांसाठी [illegible] [illegible] [illegible] लिहीली [illegible] 'नियती'

इंग्रजाळलेली

[illegible] इंग्रजाळलेली मराठी [illegible] लिहिणाऱ्या [illegible] [illegible] [illegible] प्रोत्साहन, तिथे परीक्षा पास होणे, [illegible] हे ही [illegible] [illegible] पाश्चात्य संस्कारामध्ये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] जीवन [illegible] [illegible] [illegible] त्यांची आर्थिक दशा या [illegible] [illegible] जीवन क्रमानुसार परिणाम भोगावे लागतात हे सर्व संविधानात [illegible] [illegible] क्रमशः [illegible] [illegible] आहे.

<u>कथानकाची गती</u> :- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

प्रथम संसारी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] निश्चित [illegible] म्हणून [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], (बंधू गंगाधर पलायन) [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पत्नीची आत्महत्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गतिमान [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] संविधानकाची रचना आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गतिमान संविधानकाची [illegible] [illegible] आहे [illegible] गतिमान संविधानकाचा तो अपरिहार्य [illegible] आहे.

<u>संविधानक रचना</u> :- चार [illegible] [illegible] गुंफलेले आहे. पहिल्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] या

शिकलेल्या या कमल नावाचा आहे [illegible] शिकलेल्या [illegible] शिक्षणी दोनी दैववश जीवन नाकारून देखील जीवन जगविण्याचा प्रयत्न केला पण [illegible] वरील [illegible] होती [illegible] विना [illegible] विना अनु पतिता [illegible] मुळे [illegible] पुनर्विवाह केली अनु पुनः विवाह [illegible] अनु [illegible] शिकलेल्या [illegible] परिस्थितीने जीवन [illegible] आले [illegible] जीवनाचा शेवट झाला.

<u>पुरुष विकार</u> :- नाटक [illegible] वाचकांच्या मनावर फक्त एक संस्काराचा प्रभाव उमटतो. स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्रीशिक्षण आणि आधुनिक पाश्चात्यानुसारी शिक्षण यांचा पुरस्कार [illegible] केला गेल्यामुळे स्त्रीपुरुषाच्या जीवनाची हानी होते. आधुनिक पाश्चिमात्य शिक्षण म्हणजे दुराचार [illegible] विलासी, [illegible] उल्लंघन, स्वैराचार पाश्चात्य वेष, पाश्चात्य जीवनमान, [illegible], [illegible] विकृत अनुकरण, [illegible] शिकलेल्या स्त्री पुरुषांची जीवने उध्वस्त झाली.

आधुनिक शिक्षण व [illegible] पाश्चिमात्यांच्या [illegible] स्त्रीच्या [illegible] मनाली [illegible] १९ [illegible] तत्कालीन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] जीवन [illegible] आहे [illegible] [illegible] आहे आणि [illegible]

तत्व तत्कालीन लोकांच्या मनी उत्तेजनासाठी आपले सारे लेखनकौशल्य पणाला लावलेले दिसते.

इथेही लेखकाच्या मनात असलेला उद्देश लोकप्रबोधन करीत असलेला दिसतो. त्यांचा कौशिक विचार वाचकांमध्यावर प्रकटित आहे.

आज १०० वर्षांनंतरही नाटकाचा पहिला प्रभाव जोरदारपणे जाणवतो पण लेखकाचा अर्थाने लेखकाला कौशिक होते ते, "विराजा व कुसारणा यांचे (भावी) अनिष्ट परिणाम होतील" पण आज समाज हे न होता विराजा, स्त्री स्वातंत्र्य व कुसारणा या स्त्रियांच्या कुरीच्या कहाण्या आपण ऐकायला होते प्रत्यक्ष संसारात वावरणाऱ्या बायकांच्या बाजी कुणाचा मांडणारे त्याचे मनावर करावी. अतः व उलटा दृष्टीने कुटुंबाने अनु मनात केलेल्याचे मात्र त्या माणसांचे आपलेपण ठेवून द्यावे आणि "तुला ही कसं माणस किती अधिकारी आहे. आपण कुठे हे काम वाढलेले की." असा बाकाटी पहावी, समाज हा प्रकार आहे.

हा नाटक लेखनाच्या वेळी विराजा व कुसारणा या गोष्टी समाजाला नव्या होत्या. त्यावेळी वर्गाच्या स्त्री मोठ्यांना पाहून प्रति-गामी स्त्रियांना धक्का बसणे स्वाभाविक होते. स्वतः आणि स्त्री नव्या असा गोष्टी स्वीकार लोकांना अशिक्षितांही केली करून पुढे त्यांच्या कुणीही समजून न केला आईबापांच्या कुरीच्या भावांचा अनेक भावांची ओझ

आज १०० वर्षे लोटून गेली तरी त्यांच्याही अनेक पद्धती लावल्या जात आहे स्त्रीमुक्ती याच्या बद्दल अशी आहे तेव्हा कुसाराणेच्या

भारतातील स्त्रीस्वातंत्र्य व शिक्षण यांविषयी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राहते आणि त्याला अनुरूप नाटकात आढळते.

हे नाटक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे असे म्हणावे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] नाटकात [illegible] [illegible] गोष्टी [illegible] [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] आहेत [illegible] आधुनिक शिक्षण व स्त्रीस्वातंत्र्य यांचे अनिष्ट परिणाम काय होतील त्याचे चित्रण हा या नाटकाचा विषय आहे. नाटक हे नायिकाप्रधान आहे. [illegible] ही नायिका [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ही स्वतः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होऊ शकत नाही. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होऊ शकत नाही.

अशा प्रकारे या नायिकेचे वैवाहिक जीवन उद्ध्वस्त तर होतेच पण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] महत्त्वाकांक्षांची पूर्ती

होत नाही. अशाप्रकारे पद्धतीत कलावंताने [illegible] हे नाटक यशस्वी झाले. या नाटकाच्या सांघिक [illegible] आहे आणि कलावंताचा आपापसी [illegible] [illegible] [illegible] किंवा [illegible] [illegible] [illegible].

आधुनिक शिक्षण व स्त्री स्वातंत्र्याचे [illegible] [illegible] परिणाम दाखविण्यासाठीच लेखकाने १८८८ साली आपली लेखणी चालवली आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

भाषाशैली :- भाषा पात्रानुसारी, प्रसंगानुसारी आहे. स्त्री पात्रांची भाषा- त्यांचे शिक्षण न न केलेल्या, पाश्चात्त्य विचारांच्या प्रभावाखाली आलेल्या प्रौढ स्त्रिया व सनातनी वृद्ध स्त्रिया यांची भाषा, त्यांचे [illegible] बोलणारी [illegible] भाषा, पुरुषांची भाषा-त्यांचे [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] पुरुषांची [illegible] [illegible] [illegible] पुरुषांची भाषा [illegible] [illegible] [illegible] बोलणारांची [illegible] भाषा व [illegible] मुलांची भाषा [illegible] विदेशी लोकांची [illegible] [illegible] [illegible] भाषा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाषा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] या नाटकाची भाषाशैली आहे. भाषेच्या दृष्टीने हे नाटक [illegible] [illegible] आहे.

[illegible] ही [illegible] [illegible] पहिली [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] आहे. [illegible] बोलण्याची [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible]" [illegible] हे [illegible] [illegible]

[illegible] (अंक [illegible] पृ० [illegible])

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (अं० [illegible] पृ० [illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible] (अं० [illegible] पृ० [illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible] लिपी नव-याची बाजीगेली जातांनाची हे भाषा [illegible] पाडणारी, [illegible] बाद बालांना [illegible] अनु नव-याचा [illegible] करतांनाची तिरस्कारपूर्ण भाषा "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लागली आहे. [illegible] [illegible] [illegible] तो [illegible] नाही." (अं १ पृ.१) पुढे [illegible], [illegible] आता [illegible] जनी [illegible] [illegible] [illegible] आपल्या नात्याचा मोठेपणा [illegible] ठेवला तेव्हाची लिपी प्रेमळ [illegible] भाषा [illegible] आहे.

"[illegible] [illegible] [illegible],[illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मुली, [illegible] [illegible] [illegible] आता [illegible] नाही का [illegible] [illegible] [illegible] ?" (अं. [illegible] पृ.) आणि [illegible] [illegible] मनाने अभिनंदन करतांना तिच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीत. "[illegible] आम्ही [illegible] [illegible] [illegible]." (अं. [illegible] पृ. [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तिला [illegible] [illegible]. "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (अं. [illegible] पृ. [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाटले. "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]." (अं. [illegible] पृ. [illegible]) तिला स्वतः च्या [illegible] [illegible] [illegible], "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" अं. [illegible] पृ. [illegible]) या [illegible] [illegible] [illegible] तिच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ही तिच्या [illegible] [illegible] भाषा अं. [illegible] पृ. [illegible] मध्ये "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]." असे म्हणून तिने स्वतः च्या [illegible] [illegible] [illegible] चित्र [illegible] आहे त्यात [illegible] [illegible].

लग्नानंतर बापूसाहेब जिच्या बोलण्यात आल्याने, गंगाधरला ती म्हणते, "तुम्ही म्हणजे भारी विचारवंत बुवा." (अं.१-दृ.१) पुढे गंगाधर जिच्या घडणाऱ्या आजाराबद्दल बोलतो तेव्हा ती म्हणते "बरं, हे रोजचंच आहे. नित्य मरे त्याला कोण रडे.?" (अं.१-दृ.१)

सर्व हे निरनिराळ्या ठाकणी पण त्यांच्या बोलण्यावरून दिसून येते. "मी तुमच्या बरोबर नाचते पं गंगाधरपंत" (अं.१-दृ.१) असाच ठाकठीकपणाचे पुढे ती एकदा गंगाधरला म्हणते, "मी तर प्रेम केलं आहे, जो हे पाय आता सोडायचे नाहीत." (अं.३रा-दृ.१ला) त्याला पकडून जाणारा तीच गुलामी पण तिचे हे ठाकठीक तिच्या संबंधी येते. गंगाधराने पण दया दिल्यावर अनु पहिला नवराची आठवण तिची पश्चातापवश भाषा अगदी योग्य प्रकारे भावना व्यक्त करते(अं.४था-दृ.१)"माझ्या या अन्यायं अपराधांचा जो न मालेर्द बाल कर्त ते ! हा मेला एक वेळा येईना.....

"आपल्या संसारचा अगदी कोळसा झाला न कसा तो." आणि शिवाणी वरचा जिवा राग."आपल्या डोळ्यादेखत घर आता होरपळते." या शब्दात पुरेपूर व्यक्त झालाय.

अशाप्रकारे लेखक स्त्री पुरुष नव्हे तर प्रत्येक प्रसंग भाव भावना व्यक्त करणारी ही भाषा लेखकाच्या सूक्ष्म निरीक्षणाची साक्ष देते.

तीच गोष्ट शिवाणी, दादू, बाळू या इतर सर्व त्या पात्रांच्या संवादातील भाषा अतीव पात्रानुसारी, प्रसंगानुसारी आहे. त्या त्या बोलण्यावरून त्या व्यक्तींची साक्षात मूर्ती डोळ्यापुढे उभी करण्याचे कसब लेखकाला साधलेले

झाले आहे. त्यांनी सुचित लक्षण कृतीचे वापरलेय पण त्यांच्या बेतावर मात्र केवळ वाङ्मयीन गुण आढळतात.

भाषा चातुर्याचा गुण दुसऱ्या एकांच्या संवादातही आढळतो.

बालमानसशास्त्री या प्रकारचे बोलणे त्यांची पहिल्या भावनेला दाद देणारी असून भाषा दुसऱ्या तऱ्हा आपलेपणाने बोलताना खरी गोड गुणगुणीत होते हा लेखकाचा पक्षपातीपणा आहे. मोठ संवादाच्या भरात येणाऱ्या तोंडी शिव्या घालण्यास कुठे लेखकांनी मागेपुढे पाहिलेले नाही. (अंगेला पृ.१)

रावसाहेब हे कुमारसंभवादी पुरुष मुलीला शिकविणारे. सिद्धा शिकण्यात अडकला आपल्या जावयाला "मामा मंद लोक माझ होत दुसरी." (अंगेला पृ.१२१) असे विनदिकरणी उच्चारणारा. आपली स्वीकृत असण्याने शिक्षा होवणाऱ्या त्याची भाषा इंग्रजी मिश्रीत मराठी. त्याचा लोक - प्रतिष्ठितपणा त्याच्या प्रत्येक शब्दातून व्यक्त होतो. "बोल्ड पुअर मैं माझा ओळखा कुठून माझ्या वाटणी इंदुप्रकाशात आपली ती ओल्ड ब्रूट............" (अंगेला पृ.१२१) अशाच पद्धतीचे त्याचे बोलणे पण हाच रावसाहेब ठकूला पुनर्विवाहाची मागणी घालताना कसा डाकोराणारी लाडात गोड बोलतो, " माझ्या डोक्यावर हजार लक्ष, हा रावसाहेब सदा तुझ्या चरणी रुजनात राहील, मी तुला आपला जीव का प्राण असे समजेन तुला हिऱ्यांचे दागिने हवे असतील तर त्यांनी मढवून काढीन...... माझे मोल, माझे जिव मोडू..............."

असा प्रकारची आर्थिक भाषा सार्वजनिक व्यासपीठावरून बोलला, आतुर झालेला, कुमारांच्या नावाखाली स्वार्थ साधू पाहणारा पांढरपेशा गृहस्थ डोळ्यापुढे उभा राहतो.

औद्योगिक क्षेत्री लागून आणणारा कृष्णराव भास्कर कुठे त्यांच्या विशिष्ट भाषेमुळे लक्षात राहतो. हे त्यांचे लेखकाचे वाढते वेड आहे. वैशिष्ट्यपूर्ण विचार "हिंदू स्त्रियांनी आर्थिक स्वातंत्र्य" हेच मुख्य मुख्य तत्त्व त्यांच्या तोंडी घातले आहे. ते "सर्वांनी आपले आर्थिक स्वातंत्र्य कायम ठेवणारा असले पाहिजे." (अं.१ला पृ. ४था) विमलेच्या वाचनावर त्याचा भर लक्षात घेण्यासारखा आहे केवळ नाटकातील वादविवादाच तो सांगत आहे असे नव्हे तर आजच्या काळातही तो मननीय आहे. "दहा वाक्यांच्या ठायी जी अक्कल पुरते त्याचे पावली म्हणजे या उच्च प्रतीच्या स्त्रीशिक्षणाची कमाल झाली असे म्हणायचे." अं.१ पृ.४) तो विमलेला "देवी व मादव" म्हणतो. रात्र व्यवसायासाठी पात्रांच्या तोंडी आवश्यक तेथे शिव्यांचा वापर करण्याची लेखक कसरत पाहिजे. त्याचप्रमाणे लग्न विमलेचा हा वाटाघाटी कृष्णरावच्या तोंडी दिला आहे. "तर मग विमले तू तुम्ही जर अशा अफाट वायू लागलात तर पुढे काही गति होणार ? अशीच या बाईकडच्या स्त्रीशिक्षणाच्या नावाने शिमगा ओरड आहे. तुमच्या सारख्या अशा बुद्धींनी आगीत तेल घातले तो नाश होणार आहे."(अं.१ पृ ४था) असा समजावणारा शब्दशब्दातून व्यक्त होतो व कृष्णरावाची व्यक्तिरेखा डोळ्यापुढे साकारते.

असाच तो वामन मार्तंडाचे नाव-पाच्या वरी राहणारा अपमान

शिकण्याची मर्यादा ओलांडल्यावर मार्गाला लागली. "कसं झालं? माझुरवाडीच्या मुलांची कमाल झाली." (अं १ पृ ४)

हा स्त्रीशिक्षणाचा धिक्कार करताना म्हणतो, "अहो हे मुली शिकणे, तो मुली शिका, आणखी ते मुले मोठे मूक शिवे बुक नव्हे असले मोठे म्हणतात ! काय ह्या आलीकडच्या काळातील स्त्रीशिक्षणाने पुरुषांची फजिती मांडली आहे ! हे स्त्री शिक्षण ही इंग्लिशांना पावले नाव स्त्री दास्यविमोचन ह्या मुली पहा कशा त्या आदी शिकून गेल्या आहेत नाव लावल्यांना, विद्वान्यांचा आई बापांना प्रत्यक्ष म्हणताना देतात (अं १ पृ ४) बघा, कुमारीनायकांनी काढल्या आहेत." अशी ही भाषा- चातुरी या शब्दांमध्ये ओर असेच भरलेले आहे की, कोणीही माणूस हे वाचून म्हणेल, "वाह ! असले शिक्षण नकोच."

आधुनिक मानसिक शिक्षणाने बिघडलेला एक नमुना म्हणजे परशराम याची भाषा "यस्, ब्राह्मणांची बाईल नाही." "स्तु, वडी गोष्ट मोठी, कोप आली." किंवा "अब तुम्ही माझी रेस्पेक्ट?" (अं २ पृ १) अशा प्रकारची भेसळयुक्त आहे ती त्याची अनुकरणाची वृत्ती स्पष्ट करते. धाकटा स्वाधार भाऊ विष्णू भाऊ स्वदेशाभिमानी, आपल्या पूर्वजांविषयी अभिमान बाळगणारा आहे हे त्याच्या जोरदार भाषणावरून स्पष्टपणे कळते." महाराज त्या महाप्रभु थोरल्या बाजीरावसाहेबांनी ज्या भावकीच्या कुळावर· ह्या भालावर या धरणाच्या कुळाच्यावर, काय तर काय पण औरंगजेबाच्या शिरच्छेदावर ही एक वेळ दिल्लीच्या बादशहाला जेरीस आणले· आणखी पुरंदर प्रांत काबीज केले·" (अं २ पृ १०)

याप्रमाणे अनेक बाळबोध बाष्कळपणा करून शेवटी तो वैतागाने म्हणतो·

* त्या शिपायाने सोडल्याचे कुठ * त्याला कुंभाराची अनिष्ट चिन्हे दिसू लागतील हे त्याच्या पुढील वागण्यावरून कळते." [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."(संकेत)

प्रौढपणीचा मुलाची भाषा किती सहज याची जाणीव ठेवून विजयाबाई मुला-मुलांच्या मधे संवाद लिहितात, "मी गाढ, मी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]". [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्याची [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], "[illegible] [illegible] ग.....[illegible] [illegible] [illegible] केली आहे.

[illegible] भाषावापरून रावसाहेब आणि [illegible] या [illegible] पात्रांच्या संवाद [illegible] योजले आहे. [illegible], "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही." ([illegible]) रावसाहेब "[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

अशाप्रकारे भाषा वापरण्याच्या [illegible] हे नाटक पूर्णपणे [illegible] झाले आहे.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्यांच्या बोलण्यावरून तीसे त्यांची वैशिष्ट्य [illegible] [illegible] [illegible] विशिष्ट [illegible], विशिष्ट विशिष्ट प्रसंगाना साजेशी विविध [illegible] बोलण्याची [illegible] समर्पक आहे.

शारदेसारख्या कैदेमुळे आता नाटक या दृष्टीने पाहू, नवीन गुणवत्ता लेख दर्शवी लागली आहे.

अशा पद्धत पाहिल्यावर त्या त्या पात्रांची छाप वाचकांच्या मनावर कायम ठसलेली असते. ... या नाटकात यांना समजावले आहे. स्त्रियांचा पुरुषांकडे (देवळ्या) बघण्याचा दृष्टीकोन, त्यांची सुधारणावादी दृष्टी, त्यांची ... गीत गीत ... शोध घेण्याची वृत्ती, कृष्णा-यार्थी या मुख्य पिढीतल्या स्त्रियांची परंपरा राखण्याची धडपड, कुमारांच्या प्रार्थनेतील आग्रह स्वभाव, भवानीची ... प्रवृत्ती, त्यांची ... पती पत्नी, अशी प्रत्येकी वैशिष्ट्ये आपल्या मनावर ठसतात.

वैशिष्ट्य असेल तर नाटकाची कुमारी पाहावी. परंपरेच्या दिवाणखान्यात बंदिस्त असलेल्या आधुनिक आणि आधुनिका ... च्या दिवाणखान्यात स्त्रियांच्या जीवनी प्राचीन या दोन पोळ्यांत त्या काळाच्या मनाचे वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

केशवसुतांनी नाटकात विचार कल्पना व काव्य या तीन गोष्टींचा मेळ साधावा लागतो. या नाटकाचा मूळ विषय आधुनिक शिक्षण व स्त्री स्वातंत्र्य यांच्या बाबी अनेक परिणाम दाखविणारे तत्कालीन समाजाच्या दृष्टीने ... असा हा विषय होता. ... आहे तेव्हा त्यांनी विचार प्रवृत्त करण्यासाठी नाटक लिहिताना त्याचे ... भर दिले आहे म्हणून त्या नाटकाने त्या काळच्या समाजाच्या विचारांमध्ये बदल घडून आणले आणि ... विचारांमध्ये बदल घडून आले होते. ... नाटकावर आज पाहिली होती आणि त्या स्त्रीशिक्षणाची दिशा कशी असावी याबद्दल विचारी लोकांमध्ये चर्चा सुरू झाली. ... स्त्रीशिक्षण पद्धतीवर ... वाद सुरू झाले असे या नाटकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. म्हणजे नाटकाचे कार्य सुरू झाले होते, म्हणजे नाट्य, नवीन ... सामाजिक दृष्टीनेही हे नाटक ... व परिणामकारी ठरले आहे.

[illegible] :-

[illegible] होती, [illegible] [illegible] आहे. आधुनिक मानसिक शिक्षणा[illegible] [illegible] कारणीभूत [illegible] [illegible] उद्ध्वस्त झाली [illegible] - [illegible] परिणाम [illegible].

[illegible] झाली आहे. [illegible] वाजवायला [illegible] आहे [illegible] मानसिक [illegible], मानसिक [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible] आहे. आधुनिक मानसिक [illegible] आधुनिक मानसिक [illegible].

[illegible] - [illegible]

[illegible]

[illegible] या प्रकरणाची दखल घेतली. [illegible]
[illegible] सारे प्रकरण [illegible] होते. [illegible]
[illegible] विशेष [illegible] पण नाटक-
काराची [illegible] म्हणून [illegible] बाजू
[illegible] ना.अ. [illegible]
[illegible] नाटक लिहिले. त्याचे [illegible] फळ मिळाले.

म्हणून नायक [illegible] व त्याची पत्नी [illegible],
[illegible] दोघी [illegible]
[illegible]
[illegible] त्यांना [illegible].

[illegible], [illegible] हे [illegible] लिहिलेल्या [illegible]
[illegible] आणि [illegible]
[illegible] आहे.

शृंगार रस :- [illegible] अं. १ला प्रवे. १ला यामध्ये
[illegible] देणारा [illegible]. [illegible]
[illegible] या [illegible] त्यावर तो [illegible]
आहे त्यात शृंगार रस आहे. पुढे अं. १ रा प्र. [illegible] बाजू [illegible]
[illegible] आहे. [illegible] शृंगाररस [illegible]
आहे.

करुण रस :- [illegible] [illegible]
[illegible] (अं.१ प्र.१) [illegible]

• शांत रस :- दैवावर पूर्ण भरंवसा ठेवून वागले तरी [illegible] उदाहरण प्रभावीपणाने मांडून [illegible] न [illegible] राहते. [illegible] या दैवाच्याबाबतीत सर्व संकटे [illegible] दूर [illegible] आहे [illegible] दूर [illegible] पुढे [illegible] त्याला [illegible] (अं. ४ या पृ. ९ वर [illegible]) या [illegible] [illegible] दिसते .

या नाटकावर नाटक रचनेतील [illegible] प्रभावीपणा, [illegible] दिसत नाही म्हणून पुढे [illegible] नाही, म्हणून [illegible] [illegible] [illegible] असा [illegible] नाही [illegible] [illegible] - [illegible] - [illegible] या [illegible] [illegible] आहेत .

एकोद्देशत्व —

एकोद्देशत्व :- नाटक लिहिण्याचा उद्देश [illegible] [illegible] सामाजिक, [illegible] हेतूने [illegible] तत्कालीन [illegible] नाटक [illegible]. त्यांना आपल्या उद्देशाचा कोठेही विसर पडलेला नाही. [illegible] दिसते. [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] कोठेही नाही. नाटकातून नाटककाराचा उद्देश सफल झाला आहे.

स्वाभाविकता :- हा उद्देश सफल होण्यात नाटकाच्या [illegible] स्वाभाविकता [illegible] दिसलेली नाही. नाटकातील [illegible] [illegible] [illegible] झाली आहे.

[illegible] होऊन त्याला [illegible] करीत असे. [illegible] असी हवी असे कारण त्यांची [illegible] ही अधिक [illegible] असे. तिला [illegible] राहणीमानाची [illegible] असे. तिच्या "[illegible]" [illegible] मनाविरुद्ध, [illegible] [illegible] [illegible] न देणाऱ्या [illegible] मिळे.

[illegible] [illegible], [illegible] आणि [illegible] [illegible], [illegible] इ. [illegible] [illegible] होतो.

मिश्र चित्रण :- [illegible] [illegible] [illegible] नाटककाराने केली आहे. [illegible] या नाटकात [illegible] आहेत. [illegible] राहणी [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] आणि [illegible] [illegible]. [illegible] हे [illegible] आणि [illegible] [illegible] हे [illegible] [illegible] राहते.

[illegible] पूर्ण नाटक [illegible] आहे [illegible] नाहीत. त्यामुळे [illegible] होतो. ही [illegible] अबाधित [illegible] आणि [illegible] [illegible] गुण म्हणावे या [illegible] आणि त्याची [illegible].

संविधानक रचना :- [illegible] नाटकात हे संविधानक [illegible] गुंफलेले आहे. [illegible] नाटककाराने [illegible] आहे. [illegible] [illegible] आहे. [illegible]

म्हणजे असे – प्रांतोनी कथा हा आपल्या पोवाड्याचे एक अवघड निवेदनपर पोवाड्यात्मक रचना करीत म्हणून पैलन औरंगजेबाचे दैवत असलेल्या कामे पडून खातानाचा पुढे, शिवकालात मराठ्यांचा दुर्दम्य आहे. पुढे भावभावनांच्या पोटी भावतो, व लहू या आपल्याशी आपुलकी, वे क्रीडारीतिपर केले. त्याला औरंगजेबाचा अंतर करण्यास तयार केले. अशा पुढे काय होईल याचा पुढाकार होणार का? अशी उत्सुकता वाचकाच्या वाटते, कारण त्याही येवे वेगाने, तेही मराठा पुढाकार घेणाऱ्यांशी आपोआप व वाढणारा – प्रेक्षक अधिकारी मग त्याचा कसे वाटी ठेवणारा पण दाम कसे काम हेच तो होते. त्याचा अन्याय-दौर्बल्याचा प्रतिकार केले पण पैलतीर यांचे लिंक-प्रसंगाची विषय अं.१ पृ.२ आणि अं. १ पृ.१ असे केले आहे.

रायाजी, म्हणून यावरील फिरंगूदी पुरंदराच्या भाऊबंदी तीव्रता वाढवत घेऊन त्यांच्या-वरील संघर्षाचा कळसोत अं.१ पृ.२ असे केला आहे. आत्मघातकी पणे काम राहून पुढच्या शेकात ओलीस, त्या बेफामीच्या भावनेत त्याची झालेली अवस्था वर्णिलेली आहे. पुढेच्याच निमित्त होऊन जनाला गुंफला, औरंगजेबाची पळाली, रायाजी, हा 'दमदार' म्हणून पडला पुढा, बापूकी अडाणी असा उघड वीरच न्याय होतो.

लग्नखूळपन :- असा फुलाद, पालिमान, प्रेक्षक खेळच्या या पंडितानकालुन अल्पशापूर अविभक्त एक क्षण गुंफलेले आहे. लग्नखूळपन हा नाटकाचा आत्मा असेल. मालुसरेंनी विचार केला तर हा आत्मा या नाटकात, 'पाप व पुण्य दोन्ही फळ मिळतील मिळो' या लग्नखूळपनाच्या स्थाने आहे. आणि त्या रूपाने प्रत्येक वर्ग क्रमाने घडले-घडविलेले आहे.

क्रमाने त्या पात्रांच्या अंतःकरणातून पडलेले त्यांच्या [स्वभावाची] छाप मांडिवाला पॅटील प्रेक्षकांच्या मनावर पडते. म्हणजे स्वभावविशेषांचा विचार केल्यास पुढील गोष्टी दाखवतात.

स्वभावचित्रण :- उदा. हा एक व रंगेल, आचारीसहित महत्वाचा पुढा. तो पैशाचा, मामा बोलका उत्तम विविध वेळेला. वैनाच्या पंचूर औरंगजेबावर खूश होऊन पाच रुपये वाढ करण्याच्या मोहाने ठेवून पुढे काम लिहिण्याचे केल्यो. पुन्हा मारवाडी आपले दौरे खूप

झाल्यावर त्याची कदरही होत नाही. शिवाजीची नोकरी पत्करतो अन पुन: त्यातून नाक दुसऱ्या कामाकडे वळतो त्याची पुन अवहेलना करतो अन मग त्याने आपलेही घर विकायची वेळ आली असते.

हिंस कथा आहेत. हे नाट्य लोकांनी पाहावे. आणि त्यांच्यासाठी बोध म्हणून हाकलण्याची भावना करतो आणि नंतरही पुढे त्याला त्यांच्यासाठी दुर्दैवाने भोगाव्या लागतात. तरु ही भावना,ती मुली,आपुली व आपले. ही शिकवणी व पुरावेही म्हणजे नाटककाराच्या मनाने लिहिले, गणित, दर्जा, शब्दी, कुलीनता, आपला स्वार्थ साधण्यासाठी कशाचाही विधिनिषेध न बाळगणारी, कोणाचाही आदर सन्मान न राखणारी अशी कारण कनिष्ठांच्या सुधारणांविषयीचा दृष्टिकोन|तेव्हा त्याच्या व्यावहारिक जगात सुद्धा सर्व संबंधित पुरेपूर मापण त्यांनी केले आहे.

तरु ये नाटकात दोन दैवी तेच पुढे गडकऱ्यांनी पाहिलेल्या 'शाकुंतल' नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगातील दृश्य असलेल्या नाईकवाडीणीच्या बाबत. तिचा शिकवणी 'मदन' येते. त्यांच्या बोलण्यावरून प्रेक्षकांना त्याच गोष्टी कळतात. मदन बैलाच्या गोष्टी शिकविण्याचा, सुधार करण्याचा प्रयत्न करतो पण तरु ही आपले नाटकाचे रहस्य आणि कथानकाचा केंद्र पुरवतो. नवरा मनातून आईबापांच्या त्याच्या बद्दल करण्याची वागणूक न करता तिच्या कल्पनांशी पडू देतात. ती नवऱ्याला पैशाच्या बाबतीत अशी शिकविण्यासाठी तळमळ करते तरी पण स्वतःचे सुखाने देऊन, मात्र मनाविरुद्ध तयार नाही. यावरून तिचा आपपरभाव स्पष्ट होतो.

पुढे नवरा कंपनीत पुढारी झाल्यावर आपल्याबरोबर नवीन आलेल्या यमुनाबाईशी तो कुत्सितपणे काम मागतो, बापू-तात्यांच्या कर्तव्यनिष्ठांचा पाठपुरावा काम करते. तेव्हा व थोडे घर पाठी होते तेव्हा मात्र पश्चात्तापाने तिचे सारे अवगुण दूर जातात.

यमुनाबाई ही सुशिक्षित, परंपराप्रिय गृहिणी तिचा स्वभाव शांत, प्रेमळ, कनवाळू, मायाळू. ती तेव्हा सुधारक पुढारीण असो तेव्हाही ती अहंकारी नाही. कोल्हापूर

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

पाडगांवेडी :- कृष्णा हा [illegible] पडी आहे हे त्याच्या तोंडी आलेल्या भाषेवरून कळते, "मित्रा, त्या [illegible] म्हणावे, [illegible] जात येऊन पाहील, कारण आहे. ही [illegible] नाही." (अं. [illegible] पृ. [illegible]) असे [illegible] "देऊन [illegible] म्हणून आश्वासन देणारा कृष्ण [illegible] "[illegible] पण [illegible] आहे [illegible] नाही. [illegible] नाही." असे [illegible], म्हणजे या [illegible] त्याच्या [illegible], [illegible], [illegible] हे [illegible] देण्याचे [illegible] मरा. [illegible] "[illegible] मुई, [illegible] म्हणजे [illegible]."

अं. १ ला पृ. १ ला [illegible] "[illegible] मला [illegible] आणि [illegible] हे [illegible] पण [illegible] हे [illegible] त्यांची [illegible] पण हा [illegible], त्या [illegible] त्याचे [illegible]" असे [illegible] ...... [illegible] म्हणून [illegible] पण [illegible] .... [illegible] आहेत." (अं. १ ला पृ. १ ला).

[illegible] हे कृष्ण [illegible] [illegible] हे त्यांच्या [illegible] "[illegible] हे [illegible]. [illegible] हे [illegible]. [illegible]

• म्हातारा आज्ञा [illegible] [illegible] अनेक पाठविती पत्र त्याची [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हे काही [illegible] [illegible] नाही, [illegible] या [illegible] [illegible] [illegible] नाही [illegible]." (अं. १ पृ. १)

'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे' हे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे, "आम्ही [illegible] हे [illegible] [illegible] पाहिजे, [illegible] हे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाहीजे." (अं. १ पृ. १).

[illegible] या [illegible] [illegible] एक [illegible] [illegible] आहे हे त्याचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिले, "अहो, [illegible] एक [illegible] [illegible] आहे, त्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ...."

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

[illegible] [illegible] [illegible] विरुद्ध [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिले. "[illegible] [illegible] [illegible] काही एक [illegible] नाही, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही [illegible] आहे." "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] काही एक [illegible]. (अं. १ वा पृ. २ रा) [illegible] [illegible] [illegible] काही [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] की, "[illegible], [illegible] [illegible] नाही, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] , "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाहिजे" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. (अं. १ वा पृ. २) [illegible] [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] - "[illegible] [illegible] तुम्ही [illegible] हे [illegible]

[illegible] आहात? [illegible] [illegible] बोलणी म्हणजे [illegible] [illegible] [illegible] आहे की काय? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हे [illegible] [illegible]."

"[illegible] नाही तर, "[illegible] [illegible] [illegible] या [illegible]" – ही [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करील. (खं. २ रा पृ. १२२) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], डाक्टर [illegible] या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असो, "अरे [illegible], डाक्टर, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] है, [illegible]." (खं. २ रा पृ. ४१), [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. "[illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे." (खं. २ रा पृ. १ ०७) या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], पण [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे हे खं. २ पृ. १ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे, पण [illegible] [illegible]." [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] आहे. (खं. २ रा पृ. १ २२).

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible].

[illegible] (अं. १ पृ. १) [illegible] (अं. १ला पृ. २).

[illegible]

[illegible] (अं. १ ला पृ. १ आ) [illegible]

[illegible]

[illegible] "अरे, [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible],
[illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible]."
[ग्रं. १ पृ. १.] आणि [illegible] [illegible] पत्र [illegible]
[illegible] म्हणते [illegible] 'मिस [illegible]' [illegible], म्हणते." [illegible]
[illegible] [illegible]] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]." [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] म्हणते [illegible] "[illegible] [illegible]"
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible], [illegible] आहे. ("ग्रं. १ पृ. १९) [illegible]
[illegible], [illegible] "[illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]?" [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]. "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible]." आणि [illegible] 'स्त्रिया' म्हणते, (ग्रं. १ पृ. १) आणि [illegible]
[illegible] [illegible], "[illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]."
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] स्त्रिया [illegible] आणि [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]." [illegible], [illegible]

[illegible] [illegible]," ([illegible] पा पृ.१) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" या [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे." ([illegible] पृ.१) [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] म्हणून [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]," [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाहिजे." ([illegible] पृ.[illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]." आणि "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाहिजे, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] (अं. १ पृ. १) [illegible]

[illegible] झालेल्या [illegible] [illegible]

[illegible] (अं. १ पृ. १)

[illegible]

[illegible] उल्लेखाची पद्धती दाखविते.

[illegible] "[illegible]" (अं.१ पृ.१) [illegible] "[illegible]" हे शब्द [illegible] "[illegible]" (अं. १पृ.१) [illegible] "[illegible]" (अं.१ पृ.१).

[illegible]

आणि [illegible]

[illegible] आहे, [illegible] वाटते,

[illegible] आहे, [illegible] नाही,

[illegible] :- [illegible] नाही, [illegible] पाहिजे, [illegible] आणि [illegible]

[illegible] :- [illegible] आहे, [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

हा नाटक [illegible] घेऊन हा कायदा रद्द करण्यासाठी, [illegible] करण्यासाठी लिहिले आहे.

[illegible] :- [illegible] या नाटकावर [illegible] नाटकात कोठेच [illegible] नाही. [illegible] आहे. हा कायदा [illegible] आहे हे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राहील.

'कायद्याचे [illegible] पालन न करणे [illegible] अशी [illegible] कायद्याचे [illegible] पाहिजे' असे [illegible] हे [illegible] [illegible] नाटककारांनी नाटक लिहिले आहे.

त्यामुळे [illegible] अवकळा येते याचे हे नाटक उदाहरण आहे. तथापि [illegible] रचना [illegible] नाटककारावर [illegible] [illegible] नाटकाला [illegible] गुणवत्ता प्राप्त झाली.

[illegible] रचना :- [illegible] कायदा [illegible] [illegible] [illegible] केले. नाटक [illegible], त्यामुळे [illegible] [illegible] कायदा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

[illegible] रचना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ... [illegible]

नाटकाचा [illegible] ... [illegible] ... प्रश्न [illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

नायिकेचा [illegible] पडून [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible] आहे.

भाषाशैली :- [illegible] हे नाटक लिहिले असले तरी [illegible] व भाषाशैली या दोन गुणांनी ते [illegible] असे आहे. [illegible] व [illegible] भाषा [illegible] आहे. [illegible] आहे [illegible] असे.

[illegible] नाटककाराने [illegible] नाही. [illegible] आहे. असे हे [illegible] --

"[illegible]" [illegible] (अं. १ प्र.१)

[illegible] नाटकातही भाषा शैली आहे, "[illegible]." [illegible] [illegible] "[illegible]." [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दर्शन त्याला जणला नाही "त्याच्या विरोधी नेत्रांनी दरवाजा पहावा टेबल हेतर त्यामुळे पत्रव्यवहाराबद्दल फक्त मनासाठी लिहिला जातो हे ऐकून पुढच्याचर तो [illegible] आदेश करीत त्याबाबी मित्रांनी तो म्हणतो, "मनुष्य इच्छा करतो, पण ती ज्योत नेहमी देवाच्या हाती असते, त्याप्रमाणे तुझा माझा प्रामाणिक प्रवास ठेवत नाही देवाच्या मनात. असा माझ्या भावे नसती तो स्वप्न नसू नये, तुझा दोन प्रकारे [illegible] आहेत [illegible] भाषे आहे. [illegible] नदीत पाणी, राहिलेला काळ [illegible] अवमान झाल्यासारखी विसावल्यासारखे राहील."

पुढे निरोप घ्यायच्या वेळेला मित्रांनी तो म्हणतो, "अरे, सर्व हे हे नाही तुझे माझ्या पाठीस हृदय [illegible] आहे.

[illegible] पुढचा [illegible] "गेले" अशा शब्दप्रयोग करतो, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निरोपाला येऊन म्हणतो," 'इतके गेले प्राण माझे मन [illegible] [illegible] [illegible]."

दुसऱ्या एका नाटकात "[illegible]" मध्ये [illegible] तोंडी हा "गेले" शब्दप्रयोग आढळतो.

[illegible] [illegible] माझा [illegible] आणि [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] नव्हे तर [illegible] [illegible] आहे "पुन आम्ही तुझ्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] केला नाही. ही [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] म्हणावे लागेल. (पृ. १ पृ. १५१) या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करतो. [illegible], [illegible] आणि [illegible] [illegible] ही [illegible] - [illegible] [illegible] [illegible] करते हे [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

BARR. BALASAHEB KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY. KOLHAPUR

अवधान ही नाही, त्या काळात मुलींचे ७ व्या ८ व्या वर्षीच विवाह होत असत. वाङ्‌निश्चय "तू मजी एका मोठी होई" ही भावना उमजेना यामुळे त्यांचातील होते त्यात पुन: त्या काळच्या स्त्रिया मामजरावाहेबने कथा नाहीत कन्ही. पुष्कळ बंधनीत ठेव त्यांचे प्राण. बा पैसुआ पुरणाल वाहीं विधी बांधिली आहेत की पुरातनी बांधिलेली ही ठेव त्या स्त्रियांनी मानीत असत. स्त्रियांना अवघ्या आपल्या पुढं प्राणप्रिय असेल आणि त्यांची अनुमिळार घर ही कदापि जुन कोठे नाही. यामलराव आपल्या पत्नीशी विलास करीत ठेवत असे म्हणाले, "काय आपल्या होतील काय, तुमची आपली तू जरी अनुमिळार करावीस तरी, मी आपल्या बाबांचे तरी वधू." (अं. १०७ पृ.२२).

पण बाळूभाऊच्या ठक्क पुढील शेवटच्या दिवसी, "अग, इमारी की नाही मुक्त पुरुषांची सेवेस राघ होईल का दिवस जातील". अं.१०७ पृ.२०.) पण एव जरा आपल्या पुत्रांशी बोलताना त्या काळ होतील पहा - "बा, मागील पाठून ये बा, ठेवून ये, राघ होती रे, बाळा."

स्वैर आधुनिक स्त्रियांसबंधीत अशीच, "आजच्या स्त्रियांच्या मुलींना पाठवी अशी आजच्या पुरुषां ठेवावी वाटली" यामुळे पुरातनपणाविषयी, स्त्रियांच्या धोरणीपण पुढिली होण्यापुढे मनी राहील. तिचे उद्गार, पैठणकाळी मन प्रगट होते हे पुढील वाक्यावरून "अरे, पायाशी बाळा, तुला इतके आहे तरी काय [illegible] तुला जन्मिले बुद्धी तरी वाहिल्या आपला आई बाप येथेच नाही."

या नाटकात मामजरावाहेबांचे या वाङ्‌मयात स्त्रियांची स्थितीचे चित्रण पण आहे. गृहिणी, प्रौढत्व, अविवाहित, [illegible] इ. स्त्रियांचे पुरातनपणाविषयी स्वभाविकता आहेत, त्यांच्या तोंडी भाषाही उचित पुरावा आहे. उदा. "हा देह [illegible] होतील आहे त्याच्या पोटाचे आपल्यासाठी आपली कुमारीपणाची मनाजोगी कल्पनांची आस पत्करला नाहीच मिळाली आहे. असेपण आहे. पुरुष हा एक स्वतंत्र प्राणी, [illegible]

तेर वे काढीत हे काँड. त्याचा मात्र पुढच्या "समोरच बसू" असे बोलतोय शाब्दिक [illegible]. [illegible] या स्वतंत्र [illegible] काढण्यास [illegible] [illegible] [illegible] ऐवजी [illegible] [illegible] [illegible] वर नाही [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]...... (अं. [illegible] पृ. [illegible] पृ. [illegible]).

[illegible] भाषा हे या [illegible] वैशिष्ट्य या नाटकाचे दिसते. [illegible] [illegible] ही मराठी भाषा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. उदा. "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" (अं. [illegible] पृ. [illegible] पृ. [illegible]) किंवा [illegible] [illegible], "[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" (अं. [illegible] पृ. [illegible] पृ. [illegible]) किंवा "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" (अं. [illegible] पृ. [illegible] पृ. [illegible]).

[illegible] हे [illegible]. [illegible] [illegible] ही [illegible] [illegible] होते. [illegible] [illegible] ही [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] आहे.

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] हे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]," (अं. [illegible] पृ. [illegible] पृ. [illegible]) या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही. "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]." (पृ. [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हे या [illegible] वैशिष्ट्य [illegible] [illegible] दिसते. "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" (पृ. [illegible])

[illegible] [illegible] भाषा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. उदा. [illegible] [illegible], "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" (अं. [illegible] पृ. [illegible] पृ. [illegible])

[illegible] एकाच [illegible] [illegible] विभिन्न [illegible] [illegible] ही भाषा [illegible] हे [illegible] [illegible] वाटतात.

[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्याला दम देणारी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] की, "[illegible] [illegible] प्राण देईन. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] प्राण देईन. मला नाही [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]," अं. १ला प्र. ४था पृ. १०५.

हिरा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाक्यात [illegible]. "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" (अं. १ला प्र. ४था पृ. १०६).

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शब्द [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]? [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]," अं. ४था प्र. १ला पृ. १०१).

[illegible] प्रकारे [illegible], नवीन [illegible] दृष्टीने हे नाटक [illegible] [illegible] आहे. [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] इ. [illegible] (नाटकाची [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible].